

Marina Kovačević - Svjetlana Janković-Paus
**OD ZNAČENJA I REFERENCIJE PREMA METAFORI U
SVJETLU ODNOSA ČOVJEKA, JEZIKA I SVIJETA**

dr. Marina Kovačević, Filozofski fakultet, Rijeka i Svjetlana Janković-Paus, izvorni znanstveni članak, Ur.: 13. rujna 2001.

UDK 81'37

U ovome se radu istražuju temeljna pitanja vezana uz izučavanje fenomena značenja. Analiziraju se različiti teorijski pristupi, i to s motrišta vanjskoga svijeta, čovjeka i samoga jezika. Cilj je rada pokazati moguću kompatibilnost raznoolikih pristupa namjesto njihove međusobne isključnosti, te obraniti stav da teorija značenja treba uzeti u obzir sva ta motrišta u nastojanju da obuhvati svoj predmet.

Ključne riječi: značenje, referencija, metafora, tekst, deskriptivna teorija značenja, kauzalna teorija značenja, analiza diskursa, teorija diskursa, umjetna inteligencija, teorija racionalnosti, kognitivizam, konceptualno pretapanje, metaforičko pretapanje

I.

Problemi se vezani uz pojam značenja rasprostiru ukupnim prostorom ljudskoga postojanja. Ljudsko djelovanje, pa i okruženje, tzv. vanjska, objektivna stvarnost, kao i ona unutrašnja, subjektivna, dakle sve što je materijalno, kao i sve što je imaginarno, podliježe značenjskoj kvalifikaciji. Ono što nazivamo značenjem težimo pak iskazati jezikom ili kojim drugim znakovnim sustavom koji kroz sebe prelama čovjekovu percepciju stvarnosti, pa i njegovu percepciju sebe kao sastavnice svijeta kojim putem kakva znakovnoga sustava teži ovladati. Koncept značenja (*the meaning of meaning*) pripada ponajprije sferi ljudskoga mišljenja, no ta ga njegova tek relativna nezavisnost od jezika ne čini od jezika i odvojivim, s obzirom da je upravo jezik istovremeno instrument njegova dokučivanja, kao i instrument njegova oblikovanja; poprište njegove detekcije i sredstvo eksplikacije, a ujedno i poprište implikacije i preoblikovanja putem kojeg se značenja uvijek iznova obnavljaju. Upravo je stoga uistinu teško omeđiti disciplinu koja se bavi značenjskim fenomenima, jer se ona zanima za predmet koji se tiče jednako shvaćanja čovjeka koliko i shvaćanja jezika,

jednako jezične uporabe koliko i jezičnoga sustava, jednako književnosti koliko i gramatike, jednako specifičnih uvjeta u kojima se značenja pojavljuju koliko i značenjskih univerzalija. Studij značenja aktualizira brojna polja ljudskoga interesa, te se u njega punopravno uključuju teorija jezika i teorija književnosti, teorija znakova (semiotika), filozofija jezika i filozofija mišljenja, neuroznanost i psihologija, te uopće kulturalni i antropološki studiji, kao široka nadogradnja tradicionalnim polazištima, rječničkim opisima, tropološkim i stilematiskim analizama. Svijest o mogućem rasponu tema i interesnih područja stoga aktualizira potrebu premošćivanja formalnih i formalistički obilježenih vizura, na nadilaženje semantike u užem smislu riječi i na nju naslonjena teorijskoga pogleda uključenjem komplementarnih uvida i perspektiva u širi prostor *teorije značenja* (gdje Dummettov pojam *punokrvene teorije značenja* može biti jednim od putokaza mogućim iskoracima¹).

U jezično se (ili kakvo drugo) *označavanje* običavaju vezivati još i pojmovi *referiranja* i *signifikacije*, pri čemu se misli na proces uspostavljanja veze između znaka i *predmeta* (*objekta*, *denotata*, *referenta*). Dok je samo postojanje odnosa između znaka i predmeta neosporno, pitanje je naravi, pa i kontekstualiziranja toga odnosa ključno za pristup ovoj problematici, ne samo na razini kompleksnih, literarnih značenja, već uistinu i na razini značenja koja slijede iz svakodnevne uporabe jezika².

¹ Proširivanju horizonata teorije značenja nalazimo u literature raznolikih poticaja. Jedan od izravnije formuliranih dopire iz krila filozofije jezika u kojoj i ova rasprava nalazi svoja polazišta. Riječ je tu o Dummettovu (1996) konceptu *punokrvene teorije značenja* (*a full-blooded theory of meaning*) suprotstavljenu, u njegovoj vizuri, *skromnoj teoriji* (*a modest theory of meaning*). "*Punokrvena*" bi teorija, po Dummettu, imala staviti težište na razumijevanje koncepta (kao na proces koji valja razmatrati ponad konkretnoga jezika) radije negoli na tumačenje samih riječi u jeziku. Interes se tako usmjerava svim faktorima koji sudjeluju u razumijevanju na temelju kojih se u ljudskoj svijesti uspostavlja kakvo moguće značenje, a samim time navodi i na iskorake vezane uz procese razumijevanja. Kako Dummettov koncept *punokrvene teorije* nadmašuje, ali ne isključuje interese one *skromne*, tako se iz polja interesa ne isključuje ni analiza značenja unutar uže relacije riječi spram svijeta (one koja podrazumijeva prethodno poznavanje značenja u jeziku, te s njime *unaprijed* i računa), već se ona nadopunjuje prepoznavanjem značenjskih relacija između čovjeka i svijeta. Pojam je punokrvene teorije značenja našao svoje mjesto i u enciklopedijskome priručniku pridruženu glosariju jezičnofilozofskih pojmova: (a) *A full-blooded theory should also specify what it is for a speaker of the language "to possess the concept it expresses"*. Hale, Wright (1999), str. 665.

² Dilema je vjerojatno razvidnija motri li se na razini opreka iz kojih izrastaju različiti pristupi književnome tekstu i dio su poetičke tradicije. *Kad je u pitanju književnost*, veli Vladimir Biti, problem se značenja *razmatra u poetičkom okviru gdje opet oscilira između oponašanja i prikazivanja. Ako književnost oponaša, tada se njezino z. bitno ne razlikuje od drugih z. te ga je moguće parafrazirati (u obliku sadržaja, pouke ili poruke). Ako književnost prikazuje, njezino z. postaje specifičnim jer je stvoreno posredovanjem njezine forme pa se bilo kakva parafraza drži heretičnom* (Biti, 2000; str. 569). Evolucija poetičkih promišljanja upućuje na sve viši stupanj prožimanja književnoteorijske misli s onom jezičnoteorijskom, pri čemu se istovremeno razabire da poimanje jezika predstavlja jednu od bitnih prizmi za tumačenje literarne tvorevine (npr. primjena pragmatičke koncepcije jezika, derivirane iz Wittgensteinovih i Austinovih zasada, na izučavanje književnosti tijekom sedamdesetih godina 20. stoljeća), kao i to da mehanizmi funkcioniranja teksta (literarnog i neliterarnog), upućuju na mehanizme formiranja značenja (proces semioze) u jeziku (na tom je pak planu vrlo bitno spomenuti utjecaj

Pitanje je to koje samo po sebi generira brojna druga pitanja, a na koja je moguće iz različitih pristupa iščitati i vrlo različite odgovore. Interpretiramo li stvarnost jezikom, ili je jednostavno u jezik transponiramo? Prethode li značenja jeziku ili iz jezika slijede? Deriviramo li ih iz svijeta ili iz sebe samih? Prepravljamo li jezikom svijet, ili ga tek slijedimo? Koliko su značenja jezikom determinirana, a koliko su proizvod drugih individualnih i društvenih praksi? U kojoj je mjeri i sam jezik determiniran tim praksama? Pokušat ćemo u ovome radu aktualizirati neka od relevantnih pitanja, te propitati neke od mogućih odgovora, razlamajući problem značenja na sastavnice kroz koje nam se on u literaturi najčešće prezentira, s ciljem nadilaženja ograničenja koja mogu proizići i mahom proizlaze iz jednodisciplinarnog vizure (bila ona usidrena u tradicionalnoj lingvistici, poetici ili kojem drugom strogo omeđenome sustavu), težeći pozicijama koje će otvoriti analizu spram raznorodnih područja koja se u njima punim legitimitetom teže uključiti.

Načelno govoreći, unutar se filozofskoanalitičkoga pristupa razabiru dvije³ glavne pristupne trase pojmu značenja. Jedna od njih nalazi svoje ishodište u tumačenju svijeta kao od čovjeka neovisne materijalne datosti. Upiranje o ideju postojanja onoga što običavamo nazivati objektivnom stvarnošću nalazi svoju eksplikaciju u logici "zdravoga razuma", prije svega u identifikaciji značenja s obzirom na aksiomatski dokučive činjenice i na iz njih izvedene kriterije istinitosti. Takav koncept rađa *deskriptivski usmjerene teorije*, one koji teže iznalaženju čvrstih racionalnih polazišta i koji vide jezik ponajprije u funkciji njegova denotiranja realije. Koncept je to koji se nadalje grana u dva smjera. Deskriptivska formulacija koja daje više prostora ulozu stvarnoga svijeta u procesu referiranja na predmete (gdje se predmet

semiotičkoga pristupa; Peirce, Eco). Daljnje širenje vizure sve manje počiva na distinkciji između književnosti i jezika i samim se time sve manje podčinjava međama tradicionalnih disciplina. Ono se tiče otvaranja pojma značenja *sklopovima društvenih praksi* pri čemu se, kao npr. u slučaju novohistoričara, identifikacija uloge jezika u procesu formiranja značenja iščitava na *presjecištu različitih diskurzivnih praksi koje se prepleću i sukobljavaju u okviru kakve dane "poetike kulture"* (Biti, 2000; str. 573).

³ Osim (u literaturi uobičajene) podjele na deskriptivsku i kauzalnu teoriju kojom se služimo kao polazištem za analizu, valja spomenuti i recentniju klasifikaciju koja teoriju značenja razvrstava trosmjerno, razlikujući: (1) *teoriju komunikacijske namjere* (P.F. Strawson), (2) *teoriju istinitosti* (A. Tarski) i (3) *kauzalnu teoriju* (S. Kripke, H. Putnam). Smatra se da teorija komunikacijske namjere i teorija istinitosti svojim temeljnim idejama pokrivaju osnovne ideje deskriptivske teorije, ali da ih i razgranavaju i nadilaze. Cilj ove rasprave, međutim, nisu sama pitanja klasifikacije, iako se neka od tih pitanja indirektno otvaraju već i samim razmatranjem triju za teoriju značenja reprezentativnih autora - Fregea, Kripkea i Strawsona. Sučeljavajući Fregea i Kripkea upućujemo na temeljne distinkcije između deskriptivske i kauzalne teorije, no samim uvođenjem Strawsonova sustava - koji ima svoje zasade unutar deskriptivske teorije, no koji se od tih zasada bitno i odmiče - indirektno dovodi u pitanje opstojnost dualne opreke. Naime, neke ćemo Strawsonove uvide razmatrati u odnosu na kauzalnu teoriju značenja, a ne s obzirom na deskriptivsku orijentaciju, držeći takav hod analize plodnijim za razvijanje postavljene teze. Samim se time ova rasprava otvara i spram spomenute trijadne klasifikacije, iako joj se na formalnome planu, ravnajući se prije svega kriterijem funkcionalnosti s obzirom na zadanu temu, izravno ne priklanja.

poima u identičnosti sa svojim svojstvima) je ona prema kojoj sam predmet sadrži identifikacijsko svojstvo. Manje pak prostora uloži stvarnoga svijeta daje druga formulacija prema kojoj je referencija sadržana isključivo u definicijama pojmova. Suprotni je put tzv. *kauzalne teorije* koji se temelji u izvođenju pojma značenja iz ontoloških pozicija na koja se nadovezuju spoznajni momenti i ideja o znanstvenom napretku. Težeći iznalaženju uzročno-posljedičnih veza na relaciji čovjek-svijet-riječ, kauzalna teorija motri značenje kao rezultantu toga odnosa, što će se, dakako, odraziti i na pitanja vezana uz pojam istine⁴.

Poimanje značenja, pa i naizgled stabilnijeg pojma - referencije, kao da neprestano klizi između domene jezika i domene stvarnosti. Referencija se, naime, i sama u tome procjepu može shvatiti dvojako - kao ovjera nekoga značenja u odnosu na kakav realno postojeći stvarnosni entitet, ali i kao interpretacija vremenski-prostorno zadanoga entiteta, odnosno kao u jeziku ostvaren svijet, odraz mnoštvenosti isprepletenih značenjskih modela koji nadilaze vremensko-prostorne okolnosti u kojima obitava sam predmet. Bitne se razlike između ovih dvaju pristupa nadalje uočavaju u pojmovnim distinkcijama između referencije, smisla i značenja, te u onima koji se tiču tumačenja ekstenzije konteksta, komunikacije (komunikacijske namjere), veza između istine i znanja, svijeta i riječi, značenja i razumijevanja itd.

Kada je riječ o referenciji, treba napomenuti da Michael Devitt i Kim Sterelny⁵ nude čitav dijapazon specifikacija koje vezuju uz ovaj pojam. U skladu bi s tim specifikacijama bilo moguće govoriti o referenciji na relaciji između predikata i objekta, te o designaciji kao o tipu referencije designacijskog / označiteljskog pojma (*designational term*), tj. o upotrebi pojedinačnog pojma (*singular term*) koji referira na pojedinačni predmet koji govornik ima na umu. Potom, autori navode i denotaciju ili tip referencije atributivnog / predikatskog pojma (*attributive term*), tj. upotrebu pojedinačnog pojma ili govor o toj upotrebi s ciljem uspostavljanja referencije, ali neovisno o pojedinačnom predmetu koji govornik ima na umu, te isto tako neovisno o bilo čemu što posjeduje određeno svojstvo. Unatoč ovim distinkcijama, pojam se referencije obično koristi mnogo uže - kao oznaka relacije između pojedinačnog pojma i njegova referenta. Ne zalazeći u problematiku aplikacije, denotacije ili designacije, u ovoj ćemo se analizi stoga baviti referencijom samo u užem smislu, tj. načinima njezina tumačenja unutar deskriptijske i kauzalne teorije. Težimo, naime,

⁴ Ovo je u vezi s iskazanom tvrdnjom da je kauzalna teorija značenja poduprta idejom znanstvenog napretka. Naime, uspostavljanje uzročno-posljedičnih veza između riječi i predmeta prati napredovanje znanstvene spoznaje o predmetima (tj. o njihovim identifikacijskim svojstvima). Prisjetimo se standardnog Putnamova primjera "vode": kemijskim istraživanjima za nas je prihvaćeno identifikacijsko svojstvo vode H₂O (a ne pretpostavljeno XYZ). Kako znanost napreduje, tako napreduje i spoznaja o predmetu u svijetu. Prema spoznaji se pak (mislima, kolokvijalnim i javnim asocijacijama između predmeta i naših riječi) mijenjaju i značenja kao dinamični referencijski konstrukt. Upućujemo na web adresu: <http://philrss.anu.edu.au/people/people-defaults/fcj/ref.html>

⁵ Usp.: Devitt, M. i Sterelny, K. (1999), str.312.

funkcionalnom pojednostavljenju ove kompleksne problematike kako bismo mogli izgraditi analizu oko jasne centralne osi, dakle uz uključanje samo onih tema koje tu os izravno podupiru. Pritom ćemo interes usmjeriti Fregeovu shvaćanju pojmova vezanih uz teoriju značenja (s parcijalno iznesenim Quineovim naukom) i Kripkeovu odgovoru (s parcijalno iznesenim Strawsonovim viđenjem). Nacrt je to kojim težimo otvoriti prostor kritičkoj problematizaciji iznesenih opreka kao osnovi za pomake u značenjskoteorijskim naglascima, napose onih koje proširuju filozofskoanalitičke okvire i uvode dodatne momente u sustav promišljanja o problematici značenja.

Oslanjajući se na relevantnost formalnologičkoga, deskriptivskoga pristupa, kao i onoga kauzalnoga, nastojat ćemo kritičkom selekcijom izdvojiti plodove promišljanja obiju provenijencija, te pokušati iščitati neke od njihovih derivata (jedan od kojih je, primjerice, utjecaj teorije mogućih svjetova na tumačenje literarnih fenomena), te na njih nadovezati i dodatne, za fenomen značenja također relevantne aspekte. Poprište je teorije značenja, držimo, šire od onog što ga u konvencionalnijem prostoru tradicionalno definiranih disciplina zaprema semantika u užem smislu riječi (*core semantics*). *Teorija značenja* ima, naime, posvetiti pozornost značenju u najširem smislu riječi, dakle i onim manje opipljivim, mahom nematerijalnim, u jezik ne uvijek (čvrsto) fiksiranim aspektima koji svejednako na jezik utječu i zalaze u prostor interpretacije. U red se takvih izučavanja bez sumnje ubraja analiza, te teorija diskursa koja nudi interpretativne okvire jezičnih ostvaraja s aspekta dinamike diskursnih praksi koje jezik natapaju onim (su)značenjima koja reflektiraju međuljudske i društvene konstelacije, odnose moći i vrijednosne parametre ljudske zajednice. Zanimat će nas stoga značenjski produkti intradiskursnih i interdiskursnih pretapanja i njihove sociokulturne i povijesne uvjetovanosti. Poticaja za to nalazimo u analizama Michela Foucaulta (primjerice u *Arheologiji znanja*⁶), a daljnju podršku nalazimo u Foucaultovih brojnih tumača, poput npr. Chrisa Weedona, ali i drugih teoretičara diskursa koji ovoj temi prilaze iz jasnije trasiranih disciplinarnih pozicija

⁶ U knjizi *Archeology of Knowledge* (1982) Foucault uvodi pojam diskursnih formacija (usp. 2. poglavlje djela) koje su produkt arbitrarnih jezičnih praksi jezične zajednice te u sebi sadrže implicitna pravila koja međusobno surađuju, koja govornici primjenjuju pri označavanju svijeta. Studij se takvih formacija naziva *arheologijom* (koja podrazumijeva objektivnu neutralnu poziciju, koja teži isključenju subjektivnog momenta iz metodološkog poprišta analize. Moment je to, međutim, kojemu proturiječi pojam *historičističnosti* (vidi pojam *historicity* u: *The Order of Things*, 1970, str. 370) koji se (razlikujući se od pojma *historičnosti*) tiče povijesne pristranosti svakoga autora i svakog govornika, čime se naglašava upravo subjektivni moment kao jedan od formativnih pri uspostavi, pa i vrednovanju diskursnih praksi. Mada Foucaultova *arheologija* izrasta iz drugih polazišta od onih koje svojoj specifičnoj domeni primjerava teorija značenja, ovako se zacrtan pojam diskursa i diskursne prakse (pri čemu valja imati na umu i neumitnu *historičističnost* Foucaultova diskursa) može uklopiti u interesnu sferu izložena pogleda upravo stoga što (na različitim razinama) uključuje, pa i povezuje apstraktne čimbenike i subjektivne momente koji sudjeluju u proizvodnji značenja. Pojam se diskursa u točki svoje unutrašnje dispartnosti otvara propitivanju i s onih pozicija koje se mogu činiti izvanjskima gledano iz ugla same Foucaultove *arheologije*.

(npr. lingvističkih i komunikacijskih, kao što su npr. Brown i Yule, 1983, ili Brown, 1996).

Dok nas sam visokoapstraktan pojam diskursa udaljava od čovjeka (vizura njegove pasivizacije, pa i izgledne odsutnosti iz procesa), studij nas pak ljudskoga uma njemu (kao izostavljenoj komponenti) može vratiti, što će navesti analizu na još jedan (naizgled paradoksalan) okret motiviran već i samom svijješću da i od čovjeka najudaljeniji procesi značenjske proizvodnje mimo njega ne mogu egzistirati. Riječ je o kognitivističkome pogledu koji se, osobito tijekom posljednje dekade, razvio u mnogim novim pravcima, te u njemu, među ostalim, nalazimo relevantnih pojašnjenja za specifično ljudsku osobinu aktualizacije potencijalnoga značenja / ekspanencijalizacije onoga aktualnoga (H. A. Simon), za čovjekovu mentalnu podatnost dinamici diskursnih gibanja, pa i za njegovu pronositeljsko-kreativnu ulogu u tim procesima. Diskursno se analitička vizura u svojoj krajnjoj točki isključenja ljudskog elementa, kao minus-postupkom, upravo začudno otvara spram one kognitivističke⁷. Pojedinaac je, istovremeno kao objekt diskursnih moći, ali i kao njihov provoditelj i bezimni kreator, izložen djelovanju uvišestručenih značenjskih silnica kojima podliježe ponajviše zahvaljujući uslojenoj (metaforičkoj) naravi procesa ljudskoga mišljenja (Turner, Fauconnier) koje se u svojim najdubljim slojevima podastire u diskurse uključenim i iz diskursa izvedenim moćima značenjske proizvodnje (i svim etičkim, estetičkim, političkim i drugim implikacijama tako proizvedenih značenja). Figurativna se "protežnost" ljudskoga uma, njegova svojevrsna "poroznost" koja svagda dopušta značenjska pretapanja (pri čemu ona najapstraktnija izmiču formalnoj jezičnoj ekspresiji), tek ogleda u formalnologičkim modelima kojima se jezik na planu svoje tvarnosti može djelomice tumačiti. Ona se ustanjuje u onim slojevima svijesti koji se kroz jezik tek prelamaju, koji ga nadrastaju i prividno napuštaju - otječući prema apstraktnim sferama diskursa; koji mu se uvijek u novim modusima vraćaju - iz diskursa nanovo pristižući, tražeći svoje mjesto u konkretnim tekstualnim ostvarajima. To nas navodi na to da jezik motrimo kao od čovjeka nedjeljivo oruđe značenjskoga uslojavanja, odnosno (s površine i na formalnoj razini često i nezamjetne) metaforizacije ljudske zbilje (Lakoff, Johnson) kojoj su značenjski produkti mnogoliki i mnogi, a iznjedruju se iz interaktivne sprege čovjeka s poviješću i sa stvarnošću. To pak teoriju značenja nužno opterećuje obvezom nadilaženja formalnologičke vizure koja može funkcionirati kao jedno od legitimnih ishodišta, što uostalom vrijedi i za kauzalni pogled koji kanalizira promišljanje spram nužnih proširenja.

⁷ Sljedeći citat (Weedon, 1987, str. 108) može poslužiti i kao oslonac povezivanju diskursnoteorijskoga pogleda s kognitivističkim, koji se ovdje razlaže: *Discourses are more than ways of thinking and producing meaning. They constitute the 'nature' of the body, unconscious and conscious mind and emotional life of the subjects they seek to govern.* Istaknule M.K. i S.J.P.

Proširenja, dakle, spram kojih ćemo se kretati teže istovremenu uključivanju društvenog (socio-kulturnog) i individualnog (psihološkog, tj. kognitivističkog) momenta u iznesene vizure. Polazeći, dakle, od filozofskojezičnog utemeljenja teorije značenja, nastojimo prepoznati i (zbog širine zahvata *tek*) naznačiti bitne smjerove njezina mogućeg multidisciplinarnog preuobličavanja.

II.

Kada je riječ o sustavu Gottloba Fregea, valja imati na umu da njegova klasična filozofskojezična rasprava *O smislu i značenju*⁸ reprezentira izvorište onoga ogranka koji filozofskoanalitičku tradiciju vezuje uz istraživanja matematike i logike, dakle uz misaono zaleđe na koje se u daljnjemu tijeku nadovezuju istraživanja Bertranda Russella⁹ i Alfreda Northa Whiteheada. Osnovne teze Gottloba Fregea iznesene u ovoj raspravi predstavljaju bit deskriptivske teorije referencije. Njima se suprotstavljaju gledišta filozofa i logičara Saula Kripkea (*Imenovanje i nužnost*¹⁰), i nadalje Keitha Donnellana, Hilarya Putnama, a nadilaze ih i inače deskriptivski utemeljena promišljanja Petera F. Strawsona, koja se međutim usmjeravaju spram analize komunikacijske namjere.

Otvorit ćemo diskusiju jednim od Fregeovih primjera koji nas preko shvaćanja identiteta uvodi u problematiku smisla, značenja i referencije. Riječ je o popularnom primjeru zvijezde Večernjače (Hesperus) - Zornjače (Phosphorus), odnosno o dvama imenima vezanima uz isti objekt i istu referenciju.

Frege upućuje da se značenje (*Bedeutung*) riječi ne iscrpljuje odnosom referencije, a da se smisao (*Sinn*) ogleda u načinu ili vidu pod kojim je referent ponuđen. Primjer je to iz kojega slijedi da valja razlikovati dvije vrste identiteta: *a priori* identitet u kojem je iskaz logički nužno istinit (Večernjača/Hesperus je Večernjača; zvijezda koja se prva vidi navečer), te *a posteriori* identitet koji čini iskaz kontingentno istinitim (Večernjača je Zornjača/Phosphorus; to je zvijezda koja se zadnja vidi ujutro; istinosna se vrijednost u tom slučaju ne utvrđuje neposrednim uvidom, već dodatnim izviđanjem, u ovome slučaju vezanim uz astronomska

⁸ Riječ je o raspravi koja se prvi put pojavila 1892. godine, izvorno naslovljenoj *Über Sinn und Bedeutung*. Hrvatski je prijevod ovoga teksta uključen u knjigu *Osnove aritmetike i drugi spisi* (Frege, 1995).

⁹ Unutar se te iste tradicije Fregeov *logicizam* (doktrina koja nastoji matematičke principe izvesti iz onih logičkih) pokazao velikim dijelom neodrživim, s obzirom na to da neke Fregeove teze izravno podliježu tzv. Russellovu paradoksu. Čuveni Russellov paradoks upućuje na to da matematičko mišljenje iziskuje pokretanje nekih ne-logičkih predodžbi i aksioma (kao što je princip zadane pripadnosti / "set membership"). Podrobnije o ovome paradoksu na web adresi "<http://plato.stanford.edu/entries/russell-paradox/>".

¹⁰ U izvorniku: *Naming and Necessity* (1993). Citati prema hrvatskom prijevodu; naklada Kruzak 1997.

istraživanja koja potvrđuju da su Hesperus i Phosphorus jedno te isto nebesko tijelo, odnosno da je uvijek riječ o planeti Veneri).

Smisao (*Sinn*) je, dakle, modus reprezentacije, odnosno zahvaćanja značenja predmeta; ono što se vezuje uz ime. Pojednostavljeno rečeno, za Fregea je smisao definicija imena, tj. opis pomoću kojeg zahvaćamo sam predmet. Značenje se pak vezuje za sam predmet na koji ime referira (u konkretnom je slučaju to planet Venera). Dakle: Večernjača i Zornjača imaju isto značenje, budući da je riječ o koekstenzivnim terminima (onima koji imaju istu ekstenziju spram predmeta), ali se intenzionalno, s obzirom na smisao, razlikuju. Frege dovodi značenje u izravnu vezu s predmetom i s donošenjem sintetičkoga suda (utvrđena iskustvom), dok smisao za njega predstavlja proizvod analitičkoga suda (koji se tiče definicije imena i s njime povezane spoznajne operacije).

Kripke će u svom radu kritizirati Fregeovu upotrebu termina *smisao*, budući da Frege kao *smisao nekoga označitelja shvaća njegovo značenje, a shvaća ga i kao način na koji je određena njegova referencija*.¹¹ Fregeova je distinkcija zacijelo formalna, no upravo kao takva ona predstavlja okosnicu deskriptivske teorije. Referenciju unutar deskriptivske teorije tvori, naime, svojevrsna kombinacija svojstava asociiranih s riječima i činjenicama o svijetu. Deskriptivskoj se teoriji prigovara cirkularno objašnjavanje jedne riječi pomoću druge ili drugih, a upozorava se i na postojanje mnoštva različitih opisa koji se vezuju uz ista imena. Isto je tako teško ustrajati u stavu da su značenja dostupna neposrednim empirijskim uvidom. Tu se ističe da značenja ne možemo poimati kao isključivo interiorizirana, jer ne postoji unutrašnje stanje koje uvjetuje referencijalni odnos neke riječi prema nekoj pojedinačnoj stvari koji bi mogao biti osnovom isključenju odnosa jezika i misli spram stvari, odnosno vanjske relacije. Ova se teorija, konačno, suočava i s problemima modalnih značenja (npr. u nekoj mogućoj situaciji možemo zamisliti da je Aristotel umro mlad i da, stoga, nije mogao biti učiteljem Aleksandra Makedonskog, pa se značenje njegova imena ne može nalaziti u definiciji, npr. da je bio učitelj). Uza sve to, kod ove se teorije javlja i problem posuđivanja referencije (u lancu prenošenja veze imena sa stvarima¹²), što je uočio Strawson (uz Johna Searlea) koji je revitalizirao teoriju usmjeravajući pažnju upravo na njezine nedostatke. Upućivanjem na Strawsona, međutim, prelazimo granice deskriptivskoga pristupa u užem smislu riječi, te navodimo na anticipaciju narednoga poglavlja analize i u njoj

¹¹ Kripke, S.(1997), str. 64.

¹² Problem posuđivanja referencije nastaje uslijed nejasno uspostavljene referencijske veze riječi s predmetima, odnosno kada ne postoji jasna veza između riječi i predmeta (jer ne poznajemo bitno identifikacijsko svojstvo predmeta, a koristimo riječ koja upućuje na predmet). Tada dolazi do pribjegavanja kolokvijalno-komunikacijski ustanovljenoj referenciji između riječi i predmeta; govornik se poziva na ono što tek posredno "zna" (drugi izvori).

najavljena propitivanja kauzalne teorije značenja, temeljene u Kripkeovim promišljanjima o jeziku.

Što se tiče formalnologičkoga pristupa, on zacijelo predstavlja jedan od sustavnih pokušaja opiranja "neredu" u svijetu. Na crti se takva opiranja razabire jak interes suvremene filozofijske logike (kao i u same logike) za formalizaciju koncepta prirodnoga jezika, za logičko-jezičnu analizu (A. Tarski, R. Carnap), kao i za prevođenje, odnosno parafraziranje prirodnoga jezika u jezik logike (W.V. Quine) koji se proširuje na pitanja referiranja i prediciranja, na probleme istinosno-funkcionalne kompozicije, kvantifikacije (Russell), identiteta. Quine stoji u tradiciji Russella i Fregea; idejno je podudaran s Carnapom i Tarskim, a čitavo se usmjerenje može identificirati i kao kritički odjek na Heideggerovu metafizičku fenomenologiju. Quine se u tome kontekstu opredjeljuje za postupak kritičkog parafraziranja, koje pretpostavlja dvije maksime: upotrebu jasnog i znanstveno prihvatljivog rječnika, te ograničavanje vlastite "ontologije" na onaj minimum koji je teoretski dovoljan za izražavanje vjerovanja. Quineova je intervencija pokušaj svojevrsne redukcije i ekonomiziranja gdje je riječ o redundantnim pojmovima, s pragmatičkom tendencijom isticanja funkcije i forme. Ujedno, Quine posvećuje pažnju i problemu ekstenzije, kojim će se opširnije zaokupiti i suvremeni filozof jezika Robert M. Martin.

U svojoj knjizi *The Meaning of Language* Martin će se zapitati kako odrediti referenciju imena Sokrat, što ga nadalje dovodi i do pitanja kako odrediti ekstenziju izmišljenog predikata *sokratizirati* (nadomjestak za glagol *podučavati*). Quineov je tu prijedlog *kanonske notacije* (Sokrat je onaj koji *sokratizira*) pokušaj reforme jezika, pri čemu se ne uspostavlja i novi oblik referencije za imena. Kanonska notacija kao općenit okvir svih propozicija, svega mišljenja o svijetu, podrazumijeva i istraživanje načina kojima se služimo popunjavajući jezične forme. Iako Quine eksplicitno ne upućuje na sadržaj, on je prikriiven u pozadini njegove teorije. Forma priziva sadržaj. Konceptualnu strukturu koju koristimo trebali bismo moći osvijestiti u logičkim pravilima. Ona predstavljaju svojevrsni istinosni uvjet za naša vjerovanja, za pojmovni svijet koji je iskustveno prožet sa svijetom. Postojanje entiteta u svijetu osigurava istinitost mišljenja o entitetima.¹³ Pitanje je to koje se situira unutar problematike odnosa jezika i predmeta, te funkcije i objekta (Fregeova domena), a tiče se i

¹³ Strawson (izvornik: *Analysis and Metaphysics. An Introduction to Philosophy*, 1992) kritizira *kanonsku notaciju*: nije potrebno kvantificirati nad entitetima kojima se pridružuju imenice (imenski izrazi), jer ono stvara nered u ontologiji. Strawsonov je općeniti izvod rezultat fuzije triju disciplina: logike, epistemologije i ontologije, kao trostruki modus promišljanja o teorijskim problemima. Svaki problem tu iziskuje tri vida promišljanja. U logičkome se vidu ističe distinkcija između uloge predikatskog izraza (prediciranja) i uloge supstantivnog izraza (referiranja). Ontološki vid aktualizira distinkciju između prostorno-vremenskih individualiteta i općih svojstava ili relacija koje individualitet oprimjeruje. Epistemološki je pak vid onaj u kojem se vodi računa o načinima stvaranja sudova o objektivno zbiljskom (o primjeni općih pojmova na pojedinačne slučajeve), gdje je njihova istinitost evidentna u njihovoj usklađenosti s načinom na koji stvari jesu. Usp. Strawson, P.F. (1999.), str.41- 51.

kvantificiranja (stroga Russellova formalizacija), određenih opisa (Frege, Russell) itd.

Kao ekstenzija vlastitih imena funkcionira sama stvar ili osoba na koju ime referira, dok je skup stvari ekstenzija općih pojmova i predikata, a, ekstenzija je rečenice njezina istinosna vrijednost. Martina posebno interesira ekstenzija konteksta. Kontekst se osobito aktualizira s obzirom na postojanje "praznih mjesta" vezanih uz neki izraz, odnosno uz pojam. Unoseći u raspravu o ekstenziji konteksta pojmove funkcije i argumenta¹⁴ (preuzete od Fregea), Martin ustvrđuje da je kontekst ekvivalent funkciji (gdje je vrijednost funkcije po svojoj naravi istinosna i predstavlja nezasićeno mjesto kakve tvrdnje, a argument je pak predmet, tvrdnja, tj. zasićeno mjesto¹⁵), te da je argument taj koji upotpunjuje prazni prostor unutar konteksta. Vrijednost se tu javlja sama kao referent, kao svojevrsni umetak argumentu. Drugim riječima, o ekstenziji konteksta govorimo kada referent odgovarajuće vrijednosti potpuno ovisi o referentu argumenta.¹⁶

Martin zamjećuje da su prema ekstenzionalnoj teoriji rečenice izgrađene od referirajućih komponenata, te da predstavljaju dijelove istinosno-formalnih kompozicija. On uočava da mogućnost neekstenzivnog konteksta ugrožava opstojnost ekstenzivne teorije konteksta, te da se u skladu s time teorija značenja ne može osloniti jedino na referenciju (npr. engleski jezik očito nije isključivo ekstenzionalni jezik, već tendira uključivanju neekstenzionalnih konteksta).

Martin ujedno ističe doprinos Quineove teorije koju kvalificira kao *malu ontologiju objasnidbenih entiteta* - (*a small ontology of explanatory entities*¹⁷), što dovodi u vezu s poimanjem značenja kao javnih, odnosno s odnosom između javnih riječi i javnog svijeta¹⁸. Naravno, ekstenzionalna teorija vidi formu, normu i zakon, a neekstenzionalna teorija kao njezina protuteža i odgovor na nju, postulira posredničke instance između riječi i svijeta, tj. razinu subjektivnosti koju je u jezične rasprave uveo jedan od pionira filozofije jezika L. Wittgenstein tezom o privatnim jezicima. Svojstvo privatnosti i razina subjektivnosti ugrožavaju ekstenzionalni sustav odmicanjem težište interesa s poprišta javne uporabe jezika u pravcu govornikove osobne domene, mogućim svođenjem značenja na govornikovo značenje.

¹⁴ Evo kako značenje ovoga termina elaborira sam Martin na primjeru rečenice *Fred je Arnoldov otac*; izvorni tekst: *Taken alone, 'the father of' is an incomplete symbol: It does not name anything until we add a name to its end. (∅) It is useful to think of 'the father of _____' as a function. (∅) The result when a function is thus completed is called its value; what completes it by filling the hole is called its argument. (∅) 'the father of' takes an object as argument and yields an object as value. (∅) 'Arnold' is the argument object; 'the father of Arnold' names the value object.* Martin R. M. (1987), str. 112-113.

¹⁵ Frege, G.(1995)., str. 151-153.

¹⁶ Izvorno: *A context is extensional when the referent of its value depends entirely on the referent of its arguments.* Martin R. M. (1987), str. 143-146.

¹⁷ Martin R. M. (1987), str. 149.

¹⁸ Ibid. str. 149.

Uočava se da Martin ekstenzivno pojašnjava Fregeovu poziciju i deskriptivsku teoriju referencije. Deskriptivska teorija teži pojašnjavanju fenomena značenja u jeziku neovisno o mentalnim stanjima govornika. Prema njoj, značenja nisu unutar uma, pa samim time nema ni opasnosti od Wittgensteinovih privatnih jezika, kao ni od radikalnog prevođenja (Quine i Davidson) ili neznanstvenih (u smislu formalne ne-egzaktnosti) pothvata nad jezikom. Deskriptivska teorija teži objasniti značenja pomoću predodžbi o referenciji i istinosnim uvjetima, otvarajući se mogućim nadopunama s aspekta teorije govornih činova.

III.

Kauzalna teorija referencije pretpostavlja uzročnu vezu između riječi koje rabimo (prvenstveno imena, zatim imenica, glagola itd.) i stvari na koje se riječi odnose. Primjerice, kada kažemo da je Aristotel bio učitelj Aleksandra Makedonskog, mi to tvrdimo i kada takva vjerovanja mogu biti neistinita. Iz ovoga se primjera može izvesti ključno pitanje koje će zanimati kauzalnu teoriju značenja: do kada, zapravo, možemo imati neistinita vjerovanja o Aristotelu, a da ona i dalje budu vjerovanja o tom velikom filozofu?

Kripke ovaj primjer koristi u svom djelu *Imenovanje i nužnost* navodeći da pitanje ima li ime ikakvu referenciju - kada bi se, recimo, zapitali je li postojao filozof Aristotel - nije pitanje o samom postojanju Aristotela, već je to pitanje korespondencije svojstava (svojstvo: "grčki filozof koji je stvorio određena djela") i riječi (Aristotelovo ime).¹⁹

To znači da se referencijsko "uglavljivanje" jezičnih znakova vezuje uz aspekte stvarnosti, i to uz one aspekte koji se tiču upotrebe jezika i koji naglašavaju jezičnu komunikaciju unutar zajednice. Svako pak fiksiranje smisla aktualizira i pitanja jezičnih, a potom i književnomjetničkih sloboda, pitanja jezične igre, značenjskih mogućnosti jezika i interpretacije jezičnih znakova. U tumačenje se značenja ne uključuju samo kriteriji objektivne stvarnosti, već i brojni subjektivni kriteriji koji niču iz unutrašnjeg svijeta čovjeka.

Ovdje bismo mogli aktualizirati neka od uporišta filozofije jezika P.F. Strawsona koji kaže da se odnos naših vjerovanja, tj. iskaza i svijeta na koji se vjerovanja i iskazi odnose, uspostavlja putem pojma korespondencije, odnosno relacije između riječi i svijeta. Istinitost iskaza koji povezuje neko pojedinačno ime i neki općeniti predikat možemo ustvrditi ako imenovani entitet zadovoljava predikat.²⁰ Strawson tumači da smo prema Quineu obvezni vjerovati u postojanje svih vrsta objekata na koje referiramo ili pokušavamo referirati, bez obzira na to činimo li to u neodređenome

¹⁹ Ibid. str. 45.

²⁰ Strawson, P. F. (1999), str. 80.

modusu, uz pomoć kvantifikacijskih varijabli, ili u onom određenom, služeći se imenima ili drugim određenim singularnim terminima. Neprimjenjivost takve teorije na modalna značenja u jeziku, pri čemu nipošto ne treba zanemariti ona koja proizvodi jezik u svojem literarnu modusu, upućuje Strawsona na nužnost uvođenja mnogih korekcija. Ustvrdjujući da istinosni uvjeti ne dostaju za tumačenje referencije rečenica, on razlikuje *stanje činjenica* i *opće stanje stvari* (stanja vezana uz želje, motive, vjerovanja govornika) kao okvirna načela za tumačenje značenja. Strawson će istaknuti i brojne druge momente koje deskriptivna teorija ne uvažava: jezik i referencija služe komunikaciji; pri formiranju se značenja ne može zanemariti govornikova komunikacijska namjera; pragmatički je aspekt jezika usko povezan s onim semantičkim i formalno-logičkim; komunikacija predstavlja svojevrsan intersubjektivni i racionalni kompromis. Strawsonov se pristup iščitava upravo kao suprotan tendenciji formaliziranja jezika kroz formule referiranja i predicanja, kroz prizmu istinosno-funkcionalne kompozicije, kvantifikacije i identiteta, s aspekta kanonske notacije (logičkih propozicija i sintaktičke logika jezika).²¹ Pomak je to koji teoriju značenja obilježava perspektivističkim momentom, čineći je sve manje formalno-deskriptivnom, te istovremeno sve usmjerenijom uvažavanju konkretne ljudske situacije koja navodi da se značenja izlistavaju iz polisemne palete mogućnosti koju generiraju u ljudsku stvarnost ugrađeni komunikacijski okviri.

Problem teoriji značenja predstavljaju - vratimo se postupnim korakom Kripkeu - one "istine" koje nije lako, pa čak ni moguće svesti na formule, poput etičkih stavova koji se vezuju uz raznorodne motivacije, pobude, želje i sl. Valja, povrh toga, imati na umu da filozofijska tradicija obiluje primjerima skepticizma i relativizacije pojma istine, te brojnim primjerima agnosticizma. K tomu, tu je i književnost koja u svojem - literarnom modusu generira značenja, koja znamim i prepoznatljivim formama, a još više onim očuđujuće novima, remeti ustaljene slike svijeta. Fragmenti su neizravno artikuliranih "istina" rasuti u diskursima koji, harmonizirajući se ili se međusobno sukobljavajući, ispisuju mijenu kojoj podliježe svekolika stvarnost.

Prema Kripkeu i kauzalnoj teoriji, referencijska uloga povezuje jezične izraze s bićima u svijetu (filozofija se jezika tu pretapa s ontologijom), te objašnjava načine referiranja jednostavnih izraza, kao i ovisnost značenja složenih izraza o značenju jednostavnih sastavnica (*kompozicionalnost*). No, imati je na umu da značenje složenih izraza teško možemo smatrati sistematski izvedivim iz pukoga zbroja značenja u izraz uključenih dijelova. Problem se tu značenja širi ne samo na kontekst, već i na pitanja intencije, komunikacije, odnosa osjećajne i spoznajne dimenzije, pa i pitanja ukusa itd. Uz kakvo "ispravno" razumijevanje povezanosti jezičnog znaka

²¹ *Pitanje o osnovnim pojmovima i kategorijama na temelju kojih organiziramo svoje mišljenje o svijetu, svoje vjerovanje o tome kako stvari jesu mora, čini se, biti pitanje ne samo o apstraktnom okviru svega mišljenja nego i o 'ispunjavanju' tog okvira.* Strawson P. F. (1999), str. 38.

sa zbiljskim entitetima mahom prijanja interpretacija koja počiva na svim tim, pa i na mnogim drugim faktorima. Značenje se, povrh svega, ostvaruje unutar kakva komunikacijskog koda i svojevrsni je odraz individualnog bogatstva konceptualne sheme kako sa strane odašiljatelja poruke, tako i sa strane njezina recipijenta. Konceptualne su pak sheme mnogoliki prostori koji nude široke mogućnosti tek uvjetno ograničene selekcije, pri čemu komunikacijska interakcija, osobito kada je riječ o složenim diskursima (ponajprije o onim literarnim) potencira neizvjesnost značenjskoga ishoda.

Kauzalna teorija, općenito rečeno, pretpostavlja referenciju riječi prema realno postojećem svijetu. Svijet označavamo riječima nakon što ga uspijemo otkriti i upoznati. Značenje je, dakle, primarno pripadno svijetu, a ne nama samima, kako bi to objasnili konceptualisti i antirealisti. Konceptualistička vizura (u nekim aspektima usporediva s dekonstruktivističkom, kako je iznosi Jacques Derrida) upućuje na čovjeka kao na tvorca značenja, dakle kao onoga koji svojim pojmovnim shemama uvjetuje svijet i predmete u njemu.

Kripke, kao pripadnik struje suvremenog esencijalizma, stoji na poziciji da stvari posjeduju objektivnu, od naše spoznaje nezavisnu bit. Objekti se vezuju uz svoju esenciju unutar različitih ontoloških modusa. Tu se postavlja pitanje razlučivanja mogućih promjena kriterijem granice očuvanja identiteta, a samim time i prepoznavanja bitnih svojstava koja valja očuvati kako bi predmet, podvrgnut promjenama, ipak ostao onim što on jest. Ontološka je tu nužnost konkretnija od one pojmovno-logičke, a i nezavisna je od naše presudbe.

Kripke je razvio učenje o tome kako se upotreba imena odnosi spram shvaćanja mogućnosti, nužnosti i zbiljnosti. Imena (npr. Aristotel) se i određeni opisi (npr. "učitelj Aleksandra Makedonskog") slično vladaju u govoru o stvarnim situacijama, ali se različito ponašaju kada je riječ o njihovoj primjeni na hipotetične situacije. Kripke ustvrđuje da za značenje nije nužno da je Aristotel imao svojstva koja mu se pripisuju. Ako bi se otkrilo da je netko drugi, a ne Aristotel, imao ta svojstva, tek tada bi referencija bila pogrešna. Riječi imenuju entitete obilježene svojstvima pomoću kojih se uspostavlja referencija. Način referiranja ovisi tu o samoj prirodi svijeta, ali svijet ne postavlja referencijske uvjete za riječi. Odnosno, riječima referiramo na predmete jer oni uistinu sadrže svojstva koja asocijativno navode na uspostavljanje takvih veza. Riječi su pak čovjekova konstrukcija, proizvod kojim referiramo na stvari.

S obzirom na mogući izbor predmeta u mogućim situacijama, opis je taj koji je fleksibilan, a ime je tu *kruti označitelj*; (*rigid designator*). Imena se u kontekstu izricanja mogućnosti ponašaju na poseban način: u kakvoj mogućoj situaciji ona izabiru istog referenta na koji se odnose i u zbiljskoj situaciji. Pitanje je koje izranja iz ovog zapažanja ontološkog karaktera, jer tiče se biti predmeta. Formulirajmo ga: Ako neka osoba u nekoj mogućoj situaciji ima različita svojstva od svojstva u stvarnoj situaciji, koji je kriterij uspostave njezina identiteta? Je li osoba izmijenjenih svojstava i nadalje ona ista osoba, ili je to neka nova?

Ovdje valja uvesti koncept *moćnih svjetova* kao središnji pojam modalne ontologije, koji se nudi kao sredstvo razumijevanja modalnih stanja. Upotreba kontrafaktualnih iskaza je ta koja priziva moguće situacije i uvodi nas u prostore modalnih značenja. Mogući svjetovi su konzistentan skup stanja želja, vjerovanja i sl., zamislivi načini opstojanja stvari.²² Distinkcija između realnoga svijeta i onog mogućeg iziskuje uvođenje još jedne pod-distinkcije, one između mogućeg svijeta i *kondicionalne situacije*. Mogući su svjetovi *načini kakav bi svijet mogao biti* za razliku od kondicionalnih situacija, koje svijet tek parcijalno kondicioniraju, koje odražavaju *ministanje ograničeno na ona obilježja svijeta koja su relevantna za dotični predmet*.²³

Ponašanje jednostavnih termina (pojмова) u modalnom kontekstu vraća nas već spomenutu pojmu *krutog označitelja*²⁴ koji Kripke određuje upravo pomoću ideje mogućih svjetova u kojima ime označuje isti predmet kroz sve mogućnosti. Ime isključuje ekstenziju. Naime, nužno je da je Aristotel Aristotel. Međutim, rečenica "Aristotel je najveći filozof" izlazi iz okvira nužnosti. Mi možemo zamisliti svijet u kojemu Aristotel nije najveći filozof, pa i to da u stvarnom svijetu netko može držati Platona najvećim filozofom. Martin pak upozorava i na vlastita imena koja, kao i određeni opisi, ne referiraju (imena lišena konteksta), te pored pojma *krutoga označitelja predlaže za takva imena i pojam slaboga označitelja; (flaccid designators)*.

Vratimo se sada i provodnome problemu očuvanja identiteta. Što u različitim (mogućim) situacijama nekog čovjeka čini istim čovjekom? Ili, ovako: s obzirom na promjene kojima čovjek tijekom svojega životnog vijeka podliježe, možemo li u čitavome kontinuumu njegova postojanja i nadalje govoriti o istome identitetu?

U domeni predmeta, Kripkeov je stav, identični su predmeti nužno identični. Iskazi su o identitetu među krutim označiteljima također nužni, kao što su nužni i iskazi o identitetu među "imenima" u zbiljskom jeziku (posljednji aspekt pripada već metajezičnoj razini). Kripke uspostavlja distinkciju između upotrebe opisa da bi se dalo značenje, i takve upotrebe opisa kojom se utvrđuje referencija. Ideju *krutog označavanja i shvaćanje imena koja imaju jedinstveni referenti* ilustrirat će sljedeći primjer: (1) "Aristotel je volio pse." (2) "Točno je jedna osoba bila posljednja među velikim filozofima antike i bilo koja takva voljela je pse." Kripke navodi da rečenice, ovisno o kontekstu, možemo na različite načine čitati. *Za svaki takav način čitanja možemo pitati bi li ono što je izrečeno bilo istinito u kondicionalnoj situaciji ako i samo ako neka utvrđena individua ima odgovarajuće svojstvo. To je pitanje krutosti*.²⁵

²² Martin R. M. (1987), str. 158.

²³ Miščević, N. (1997) str.38, u: Kripke, S. (1997),

²⁴ Izvorno: *A singular term that refers to the same thing in every possible world in which it refers to anything is called a rigid designator*. Ibid, str.160.

²⁵ Miščević, N. (1997), str.32.

Istinosni se tu uvjeti rečenica razmatraju tako da rečenice poimamo kao jednostavne propozicije, tj. homonimi iziskuju posve određenu vrstu čitanja; indeksikali moraju imati referencije; ne smije biti sintaktičkih višeznačnosti. Istinosni su uvjeti u suglasnosti s teorijom o krutosti. Mi rabimo izravnu intuiciju u iščitavanju krutosti imena, izloženu u našem razumijevanju istinosnih uvjeta pojedinačnih rečenica. *Intuicija je o istinosnim uvjetima, u kondicionalnim situacijama, (propozicije izražene pomoću) jednostavne rečenice. Njezino mjesto (rečenica br. 1) ne može zauzeti nikakva interpretacija na temelju širine dosega određenih modalnih konteksta. (rečenica br. 2)*²⁶ Jednostavnije rečeno, za istinitost je vjerovanja dovoljno izreći rečenicu br. 1 ("Aristotel je volio pse."). Ona uspostavlja neposrednu referenciju između riječi i entiteta prizvana asocijativnim putovima.

Dok pojam krutoga označitelja usidruje pojam identiteta u realne okvire, kauzalna logika utire put dinamičkome poimanju ovoga pojma, odmičući se od formalno-logičke deskriptivnosti ponajviše otvaranjem vrata hipotetskim i modalnim značenjima u jeziku. Kripkeov je tu koncept mogućih svjetova onaj koji će nam ponajviše dopustiti širenje okvira i omogućiti uspostavljanje spona unutar polja diskursa kroz koja značenja mogu kliziti i podlijegati transformacijama. Pitanja pak vezana uz narav komunikacije što ih nalazimo aktualizirana u Strawsona-otvaraju horizonte promišljanjima o vezama između značenja i pošiljaočeve, odnosno primaočeve pozicije, o intersubjektivnome, pa i o subjektivnome momentu koji također priziva nove rakurse ponad onih dosad iznesenih.

IV.

Razvidno je da deskriptijska i kauzalna teorija nude raznolikih polazišta daljnjemu promišljanju o fenomenu značenja, otvarajući čitavu ljestvicu razina s kojih je moguće pristupiti ovoj problemskoj domeni. Kvalificiranje je tu relacije između čovjeka, svijeta i jezika ključno za narav svakog pojedinoga pristupa. Evolucija filozofskojezičnoga promišljanja o značenju pokazuje, među ostalim, da su metodološki pomaci u pristupima pojedinih mislioca u izravnoj vezi s pomacima u težištima njihova sustava upravo unutar toga odnosa. Primjerice, Fregeov se logicizam prvenstveno izvodi iz komponente 'svijet' kao čvrste točke koja bi imala stabilizirati varijable 'jezik' i 'čovjek'. Kripkeova pak esencijalistička vizura prepoznaje kretanje na onotologijskoj osi koja povezuje svijet i mijenu u njemu s fenomenom jezika. Dinamika je to koja se u obim vizurama posredno otvara i spram treće, u spominjanim sustavima tek naznačene varijable - čovjeka. Komponenta je 'čovjek' očigledno ona koju je najteže uklopiti u bilo kakvu čvrstu logičku formulu. No ona je i nezaobilazna: već i samo prizivanje ljudskih želja i vjerovanja aktualizira ulogu ljudske jedinke u procesu formiranja značenja.

²⁶ Ibid., str. 34.

Interaktivni odnos između svijeta, čovjeka i jezika iziskuje propitivanje sviju komponenti ovoga kruga (i njihovih odnosa), pri čemu je, s obzirom na kompleksnost predmeta interesa, nužno kontinuirano problematizirati polazišta. Riječ je ovdje o varijabilnim kategorijama, o međusobno prožetim vrijednostima podložnima kontinuiranoj mijeni. Teorija se značenja tu neprestano nalazi pred metodološkom potrebom (i zamkom!) da neku od tih komponenata "umiri", da je stabilizira kako bi se njome lakše služila pri izgradnji svojega sustava. Stabilne točke, međutim, ni u kojoj značenjskoj konstelaciji ne može biti: stabilnost jezika (kao i čovjeka; kao i svijeta) može biti samo u sustav promišljanja uveden (više ili manje funkcionalan) privid. Rječnici su i gramatike, te iz njih izvedeni teorijski pogledi, po prirodi stvari tek više ili manje plošan prikaz jezičnoga fenomena, lišen mnogih dimenzija koje se jeziku pridružuju u njegovoj živoj uporabi; umjetna je inteligencija, u svojoj neosjetljivosti na raznorodnost podražaja kojima se podaju ljudski um i psiha tek artifičijelni odslik odsječka kognitivnog mehanizma koji pokreće ljudsku jedinku; svijet se svojom složenošću i dinamikom otima i najsofisticiranijoj predodžbi koju o njemu može ponuditi ijedan oblik promišljanja. Problematika značenja, izničući iz suodnosa brojnih varijabli, buja ponad okvira bilo kojeg u sebe zatvorena sustava. Zadatak je stoga teorije značenja da otkriva relevantne sustave promišljanja, da ih sučeljuje i problematizira premošćujući disciplinarnu i/ili metodološke jazove u interesu svojega predmeta. Njezin su legitiman interes sve problemske domene iz kojih se mogu otvarati nove pristupne trase pitanjima značenja. Stoga ćemo u daljnjoj diskusiji pokušati neke od tih domena naznačiti, ne pretendirajući na iscrpnost prikaza, već ponajprije upućujući na metodološki zahtjev koji se tiče potrebe za rotacijom težišta analize.

Usmjerimo najprije pažnju na komponentu 'jezik', zanimajući se ponajprije za one pristupne razine ovome pojmu koje dosadašnji opis nije izravno uključio - razinu teksta i razinu diskursa²⁷. Razmatranje nas jezika s aspekta teksta i s aspekta diskursa odmiče od koncepta prirodnoga jezika, jezika kao sustava, jezika kao sheme. *Tekst* je otvoren jezik koji prerasta u označitelja iznimno visokoga stupnja složenosti; značenje mu je proizvod, ali ne i zbroj, mnogobrojnih u njega uključenih označitelja. Tekst interiorizira predmet(e) (unutrašnji kontekst) svojega poimanja na referencijalnoj

²⁷ Riječ je o razinama koje upućuju na potrebu da se izučavanje jezika rasprostre domenom njegove raznolikosti u živoj uporabi, ponad tradicionalnih tumačenja koja ga prikazuju u uvjetima artifičijelne ujednačenosti. Na to upozorava de Beaugrande (1993): *To use the term 'language' in the theoretical sense established by Saussure is to appeal to a hypothetical consensus among the community of speakers despite their inevitable diversities of knowledge and experience. In effect, linguistics instated, without empirical justification, the credo that this consensus forms a de facto adequate basis for general statements and does not constitute a serious theoretical problem in its own right. This credo remained fairly intact as long as the main emphasis fell on those issues in phonology, morphology, and grammar that constitute focal points of regularity, but became unsettled as research progressed toward less regular issues and devoted more attention to the domains of semantics and pragmatics.*

razini (tematizirani kontekst tu postaje intenzijom), no on je istovremeno i višestruko ekstenzionalan prema svojem okruženju. Kao takav, on se vezuje uz mnogolikost situacije u kojoj nastaje, kao i one na koju referira. Za razliku od riječi i jednostavnih iskaza, on je jednokratni i neponovljiv u svojoj složenosti: opis pojedinačnih njegovih sastavnica i u njih uključenih elemenata repetitivnosti na nižim razinama od one nadrećenične, odnosno identifikacijskih svojstava predmeta na koje riječi, uključene u gramatičke sheme, referiraju, ne dostaje za njegovo razumijevanje. Tekst se svojim značenjem vezuje uza sve svoje sastavnice, uz specifične odnose među tim sastavnicama, ali i uza sve faktore vanjske situacije u koju se uključuje. Samim time, on se vezuje i uz druge jezične ostvaraje koji pripadaju istoj situaciji ili sličnima; naslanja se na druge tekstove; nadovezuje se na opise drugih opisa i na interpretacijske modele koje reinterpreтира. Kada je riječ o tekstu, dakako da moramo govoriti i o kontekstu, te o vezama između jednoga i drugoga koje tvore apstraktni pojam diskursa. *Diskurs*²⁸ pak pripada ljudskoj zajednici koja pojedinačne tekstualne ostvaraje sortira u skladu sa svojim potrebama i ciljevima, koja generira okvire njihova razumijevanja i modele njihova otvarivanja. Na razini teksta, a još i više na razini diskursa, pojam značenja izmiče metodi deskripcije, pa i kauzalnome pristupu, što navodi na poimanje jezičnoga fenomena kao *sistema integrirana s poimanjem svijeta i ljudske zajednice*²⁹, koji dakle valja tumačiti u njegovoj prožetosti sa svim područjima ljudske egzistencije i djelovanja kojima se on rasprostire i na koja utječe. Semantika teksta i semantika diskursa nužno počivaju na poimanju jezika kao primijenjena, u život zajednice uključena i tome životu prilagođena sustava³⁰. Načini se individualne primjene jezika

²⁸ Pojam se diskursa u literaturi koristi na različite načine. Moglo bi se uopćeno reći da on pokriva sve aspekte komunikacije koji ne uključuju samo poruku ili tekst već i pošiljaoca i adresata, kao i neposredni situacijski kontekst (Wales, 1989, str. 128). *Diskurs, reklo bi se, generalno označava sve one smislove jezika koji, prema Bakhtinovim riječima, ističu 'konkretni živući totalitet' (1981); sam je tu termin 'jezik' više orijentiran prema jezičnome sistemu* (Ibid. str. 129). No kada je riječ o ciljanu uklapanju ovoga pojma u kontekst kakve intendirane teorije značenja, tada je nezaobilazno Foucaultovo tumačenje diskursa kao svojevrnsne pred-strukture u jeziku, s osnovicom u individualnome iskazu, kojemu je, dakle, obilježje istodobno individualnost koju dobiva iz jednokratna događaja iskazivanja i ponovljivost koju stječe pokoravanjem različitim pravilima i shemama d. odnosno njegovim žinstitucijskim porecima' i 'uporabnim poljima' (...) Upravo je iskaz naime po njegovu mnijenju taj koji postavlja kontingentne uvjete mogućnosti pojavljivanja propozicije, rečenice, čina i znaka snabdijevajući ih svaki put drukčijim vremensko-prostornim sadržajem, tj. drukčijim referentom, drugačijim uporabnim poljem i drugačijom materijalnom pojavnošću. (Biti, 2000, str. 78-79)

²⁹ Robert de Beaugrande insistira upravo na takvu pristupu jeziku u svojoj studiji *The Story of Discourse Analysis* (u: Teun van Dijk, ur., 1996, str. 35-62), naglašavajući potrebu da se lingvističkome opisu pridruže onaj kognitivistički (usmjeren na čovjeka i na procese razumijevanja) i onaj sociološki (usmjeren na svijet koji čovjek svojim djelovanjem, pa i jezikom, kreira). Evo izvornog citata: *We emphatically define language as a system integrated with speakers' knowledge of the world and society. This system should be described in linguistic, cognitive, and social terms, along with the conditions under which speakers use it.*

³⁰ Sukladno iznesenome, u nešto ranijoj svojoj studiji de Beaugrande (1993) upućuje upravo na probleme teksta i diskursa kao na centralna pitanja kako jezičnih, tako i literarnih izučavanja, kao i na

uvijek tiču i društvenih mehanizama koji ih proizvode i s njima povezanih diskursnih praksi. Studij se značenja u toj dimenziji zato zanima za individualne momente, ali i za analizu modelativnih sustava koji tvore ljudsku kulturu, za analizu u kulturu ugrađenih kodova i pratećih vrijednosnih sustava, za analizu moći i utjecaja, dakle svih onih elemenata koji neprestano pomiču okvire i granice značenjskih polja u koja se pojedinačni iskazi govornika situiraju. Možemo li i nadalje prepoznavati referente, krute označitelje, identifikacijska svojstva?

Pomak interesa na koji upućujemo ne dopušta jednoznačan, jednostavan odgovor. Tekst tu, tragom vizure Michela Foucaulta, a u skladu s tumačenjem Vladimira Bitija, možemo shvatiti kao iskaz, no takav iskaz koji valja podvrgnuti udruženoj vizuri logike (u smislu propozicijske povezanosti s kakvim smislom), semiotike (u smislu njegove znakovne vrijednosti), sintakse (u smislu njegove gramatičnosti) i teorije govornih činova (u smislu njegove funkcionalne usmjerenosti). Shvatimo li pak tekst kao ime, tada je riječ o označitelju izuzetne "mekoće"³¹ kojemu je teško pridružiti kakav predmet materijalnoga svijeta, već nam je govoriti o jednokratnome značenjskom produktu teksta, kao i mnogih izvantekstovnih označnica, koji uvijek iznova podliježe nikada egzaktnom i nikada finalnom opisu. Vizura je to u kojoj bismo diskurs mogli nazivati ekstenzijom teksta, sa sviješću, dakako, da tu već dosežemo razinu teško uhvatljivih razlikovnih svojstava koja prijete rasplinjavanjem u *romorenje* (δ) *nepregledne struje razlika*³². I samo izučavanje

potrebu proširivanja spoznajnih vizura (po njemu, osobito u literarnim studijima) na poprištu kognitivnih i društvenih znanosti: *Text and discourse are now accepted as central entities (δ), although these terms have a wide range of interpretation. For discourse analysis, the emphasis falls squarely on the social and cognitive aspects, while in literary theory, the social ones are emphasised only by the political 'left' in cultural anthropology, materialism, feminism, Marxism and so on (e.g. Foucault, Millett, Jameson); and the cognitive ones mainly from the standpoint of phenomenology and gestalt theory (e.g. Iser) and sociology of knowledge (e.g. Jauss, Bleich). Some conspicuous branches of 'post-structuralism' promulgate a curiously convoluted and self-directed notion of 'text' or 'discourse' from which society is essentially absent and cognition is transfixed in 'aporias' (e.g. the erstwhile 'Yale school'). The same limits apply if we compare the view of text producer and text receiver as social and cognitive agents with the models of author and reader, and of literary production and reception. Again, literary theory has not pursued the social and cognitive aspects as extensively and consistently as might be desired to enhance or clarify the design of models or to estimate which of two models is more plausible*

³¹ Pojedine bismo tekstove, dakako, mogli - unutar granica kulture kojima pripadaju - poimati kao krute označitelje (gdje naslov teksta uspostavlja referencijalni odnos prema kakvu uvriježenu opisu svojstava samog teksta). Takav je tekst, zacijelo, u našoj kulturi Biblija, ali i kulturna djela književnosti i filozofije (npr. *Božanstvena komedija* Dantea Alighieria, Platonova *Država* itd.), tekstualni topoi povijesti i politike (uzmimo kao primjer Hitlerov *Mein Kampf*) itd. Unutar kakva užega kruga (generacijskog, na primjer) krutim označiteljima mogu postati i tekstovi koji reprezentiraju trendove, ukus trenutka i sl. Treba tu ipak imati na umu da tkivo tih tekstova i nadalje podliježe interpretacijama i reinterpretacijama značenja, dakle da sam tekst ne možemo poistovjetiti s naslovom djela (imenom), ni s opisom koji se za ime vezuje, mada to ime - kao kruti označitelj - zacijelo (kroz standardizirani opis kao posredničkog referenta koji nudi kakvo identifikacijsko svojstvo) utječe na percepciju značenja teksta.

³² Biti (2000), str. 79.

konteksta postaje, dakle, sofisticiranim teorijskim pitanjem koje navodi na traganje za delimitirajućim parametrima pojedinih diskursnih praksi i kriterija njihova usustavljanja i mijene, parametrima koji će dopuniti, relativizirati možda, ali ne i otuđiti od poimanja značenje iskaza. Unutardiskursna gibanja, naime, i u njih uključene strategije kazivanja (povedimo se Keenanom³³), uvijek navode i na prepoznavanje *drugog* značenja, na značenjsku preraspodjelu (i na preraspodjelu s njome povezanih ciljeva i mogućih efekata) u nejednolikome ritmu njihova međusobnog podčinjavanja i nadčinjavanja.

Spoznaja o unutardiskursnim gibanjima dovodi i do poimanja diskursnoga polja kao strukture ispresijecane tek relativno stabilnim silnicama, unutar kojega obitavaju diskursi kao odraz raslojenosti civilizacijskoga prostora³⁴ - privatni diskursi, oni javni, kao i oni specijalizirani, te raslojen diskurs multimedije, kao i onaj literarni, koji upija u sebe sve ove druge. Značenja, dakle, ovisi i o odnosima među diskursnim tipovima, konstituiraju se kao rezultat njihovih međusobnih prožimanja, njihove harmonizacije, kao i njihovih konfliktnih presretanja³⁵. Svaki je pojedinačni tekst neke vrste refleks toga stanja, te njegovo iščitavanje iziskuje još i prepoznavanje interdiskurzivnih momenata: značenje se teksta ostvaruje u presjecištima u njega izravno i neizravno uključenih (dozvanih) komponenata. Tekst, dakle - recimo to što jednostavnije - uvodi u polje svojega značenja šire oznake diskursa kojemu pripada, ali i one drugih diskursnih tipova i same diskursne matrice kojom je određen. Prepoznavanje se značenja stoga ponajviše odvija u diskursnim međuprostorima, i u ingerenciji je, kako naznačuje Biti, predodređujućeg *univerzalnog subjekta*. Pojedinac se tu, kao izvršitelj interdiskursnih zamjena i kreator značenja, nalazi u paradoksalnoj zavisnosti od označiteljskih putanja koje istovremene odčitava i generira; on je zazvan i na apstraktnoj razini diskursa kada ga individualno ne raspoznavamo, prisutan i u svojoj odsutnosti, kao - iznova Bitijevom formulacijom - *odsutni odredbeni uzrok diskursa*³⁶.

Zaustavljajući se na razini uopćena zahvata u ovu vrlo kompleksnu problematiku, dolazimo do svojevrсна kontrapunkta u raspravi: interdiskursna, kao i intertekstualna pretapanja koja pojedinačni iskazi asimiliraju, reflektiraju u najširem smislu riječi društvenu zbilju, ali ne manje od toga i ljudsko mišljenje koje upravo takvu zbilju kreira. Pojam nas diskursa, shvaćena kao produkta kolektivne svijesti,

³³ Keenan (1997). O tome u: Biti (2000), str. 82.

³⁴ O funkcionalnoj usmjerenosti diskursnih tipova, te o oblicima njihova pretapanja (intertekstualnost, intradiskurzivnost, interdiskurzivnost): Kovačević, M. - Badurina, L (2001).

³⁵ *Svaka diskurzna formacija, prema P. (Pychoux; op. M.K. i S.J.P.), ima predizrađen parafrastični prostor nastanjen leksičkim poljima općeg znanja i elementarnim sintaktičkim modalitetima (...). U tom se prostoru elementi jedne formacije mogu zamjenjivati elementima druge (θ) što navodi do stapanja njihovih označenih u univerzalne značenjske matrice.* (Biti, 2000, str. 217).

³⁶ Ibid.

može udaljiti od ljudske jedinice, čemu se analiza značenja mora oprijeti u onoj fazi u kojoj uopćenost pogleda prijete isključenjem razlikovnog momenta. Vizura se, dakako, izokreće kada težište analize primaknemo subjektu, komponenti 'čovjek', trećemu članu ranije spominjane trijadne relacije. Možemo tu govoriti, kako to hoće teorija diskursa, o univerzalnome subjektu, o odredbenome uzroku diskursa ili o iskaznome subjektu. Dok je u prvim dvjema formulacijama subjekt obezličen i apstraktan, ova posljednja već upućuje i na jedinku, te kao takva indirektno upozorava na čovjekovu za proces proizvodnje značenja nesumnjivo konstitutivnu ulogu. Tu se međutim valja pozabaviti uopćavanjem druge vrste, onim koje, polazeći od jedinice, ponire u široku i apstraktnu domenu procesa ljudskog mišljenja. Prodiremo tako na drugi pol univerzuma u kojemu čovjek obitava, onaj unutrašnji, gdje nam se konstitutivnost iskaznoga subjekta prikazuje u svjetlu ljudske svijesti i podsvijesti. Jezik, kao glavno sredstvo eksteriorizacije unutrašnjega svijeta, asimilira u njega pohranjena značenja i dijelom ih otvaruje, upućujući ih pretapanjima sa socijalnim okruženjem, u referentni okvir društvene stvarnosti i u nju ustanjenih diskursnih praksi.

Izučavanje ljudskoga mišljenja i procesa koji proizvode značenja - provodeći ih kroz jezik i usmjeravajući ih prema svijetu - zadobiva jedan od svojih oblika u istraživanjima koja ovu temu stavljaju u relaciju spram problematike umjetne inteligencije. Pretpostavka se o čovjeku kao o složenome fizičkome sustavu u koji je pohranjen sofisticiran prosudbeni mehanizam, u ponešto pojednostavljenoj vizuri usporediv s onim računalnim, situira u prostor *fizikalističkoga*³⁷ koncepta čovjeka i zbilje, a taj koncept poima i čovjeka i zbilju u njihovu materijalnome svojstvu, primjerivu formalnologičkim modelima mišljenja. Ograničenje je to koje se pokazuje problematičnim već i spram *teorije racionalnosti* koja ne uspijeva pomiriti *teoriju umjetne inteligencije* s aspektima razuma nepodvedivim pod čvrste logičke sheme, primjerice s pitanjem uloge ljudskih vjerovanja i želja, pa i specifičnih uvjeta (društvenih, povijesnih) unutar kojih i sama definicija racionalnosti može varirati³⁸. Teorija umjetne inteligencije nudi uvid u modele mišljenja u laboratorijski kontroliranim uvjetima (gdje standardi racionalnosti uistinu mogu biti unaprijed postavljeni), uspostavljajući spram čovjeka analogije ograničene ili tek uvjetne valjanosti. Analogija, naime, između čovjeka i stroja može pridonijeti razumijevanju misaonih shema unutar kakva zadana logičkoga okvira, no tek uz nadasve upitnu

³⁷ Formulacija je preuzeta od Nenada Miščevića i Nenada Smokrovića (2001); vidi *Uvod*, str. 7.

³⁸ Nenad Smokrović (2001) sažima problematiku naznačena odnosa u zaključnoj studiji zborniku *Računala, mozak i ljudski um*, naslovljenoj *Računarska metafora i problem racionalnosti: Teorija racionalnosti izražena terminima intencionalnoga opisa objašnjava postupanje činitelja. Činitelj djeluje na određen način zato što ima dani skup vjerovanja ili želja. Dakle, za posjedovanje racionalnosti potrebno je posjedovati vjerovanja i želje. Nema racionalnosti bez vjerovanja*. (str. 221; istakle M.K. i S.J.P.)

pretpostavku o postojanju općeg normativnog standarda racionalnosti primjenjiva na čovjeka. Ostaju, naravno, i dubioze o tome što racionalnost jest, te u kojoj mjeri i na koje sve načine ona, kao *varijabilna* ljudska kvaliteta, može korespondirati s aprioristički shvaćenim logičkim normama unutar složenih parametara ljudske situacije. Sve ako bi tu i bilo moguće uspostaviti kakve minimalne i/ili varijabilne kriterije racionalnosti, nerazdruživost subjektivnih³⁹ i objektivnih momenata, sama evaluacionistička narav ljudskoga zaključivanja, kao i nepredvidivost uvjeta u kojima se ono odvija, upozoravaju na granice valjanosti ove analogije.

Kognitivistička se, vizura, međutim, širi⁴⁰ i ponad formalističkih nastojanja koja teže stabilizirati komponentu 'čovjek', što se očituje u onim tumačenjima procesa proizvodnje značenja koja uzimaju u obzir neurofiziološke momente koji učestvuju u procesu kognicije, te uključuju relaciju ljudskoga uma spram jezika u njegovim složenijim manifestacijama (tekstualnim, literarnim). Takav je pomak zamjetan u Herberta Simona⁴¹ koji nastoji proniknuti i u specifično ljudski ustroj značenjskoga odčitavanja / proizvodnje, zanimajući se kako za ulogu znanja, tako i sviju komponenata koje tvore ljudsko iskustvo (primjerice emocija) u tim procesima. Simon se zanima kako za procese izvođenja značenja iz jezika, tako i za procese njihova

³⁹ Digresija je, koja se tiče sprege subjektivnog (emocionalnog) i racionalnog momenta, vrijedna pažnje. Na Humeovim je emotivističkim zasadama ulogu emocija u procesu spoznavanja istaknuo Ronald De Sousa (1997). De Sousa smatra da emotivnost predstavlja intrinzičnu racionalnost: emocije su u pozadini racionalnih procesa. Emocije nastaju unutar *paradigmatskih scenarija* (*paradigm scenarios*); naučene su poput jezika; imaju "dramatičnu" strukturu. Nadalje: značenje emocija proizlazi iz relacije prema tipu situacije, gdje se tipovi situacija - u de Sousinu viđenju - predočuju u "dramatskome" vidu, dakle u formi koja definira ulogu koju pojedinac preuzima, a time i osjećaje, te karakteristične emocionalne reakcije. *Emocionalna se objektivnost* (*emotional objectivity*) subjekta procjenjuje na temelju relacije između određene situacije i paradigmatškog scenarija koji oponaša začahurenost percepcije. Emocije nadoknađuju insuficijenciju razuma, te se upravo na ovome planu ostvaruje analogija s kognitivno-perceptivnim procesima. Paradigmatški scenarij, dakle, utemeljuje repertoar emocija, osiguravajući im i značenje. On uključuje dva bitna aspekta: (i) situacijski tip proizvodi karakteristične objekte specifičnih tipova emocija, i (ii) skupina karakterističnih "normalnih" emocionalnih odgovora na situaciju predstavlja presijecanje bioloških i kulturoloških komponenata. De Sousa tako uspostavlja tezu da emocije predstavljaju motivacijsku osnovicu u mnogim domenama ljudskog života.

⁴⁰ Kognitivistička je metoda doprinijela ne samo novijim osvjetljavanjima problema u domeni opće lingvistike i literarnih studija, već su njezini učinci zamjetni i u brojnim drugim domenama (spomenimo tek uspostavu tzv. kognitivističkih kulturalnih studija koji zalaze u domenu izučavanja literarnog fenomena, ali i vizualnih umjetnosti, društvenih studija, ekonomije, filozofije i dr). Bibliografija na web adresi <http://cogweb.ucla.edu/Bibliography.html> nudi uvid u rasprostrtnost kognitivističke metode po područjima.

⁴¹ Herbert Simon, dobitnik Nobelove nagrade (1978) za područje ekonomije, jedan je od osnivačelja suvremenoga istraživanja artificialne inteligencije i jedan od koautora *General Problem Solver* programa. Njegova se knjiga *Models of Thought* pojavila u dva toma 1979. i 1989. godine. Tijekom je posljednje deкаде usmjerio interes razotkrivanju procesa učenja, a uključio se i u elektronski *online* forum Sveučilišta Stanford sa svojim raspravama o vezama između umjetnosti i prirodnih znanosti. Usp. <http://www.stanford.edu/group/SHR/4-1/text/simon-bio.html>

transponiranje u jezik. Među ostalim⁴², on ističe funkcionalni moment, te apostrofiraju korelativnost značenja i ljudskih nakana (ne uvijek ili ne isključivo svjesnih), kao i važnost relacija između teksta i osobe/osoba. Pitanja, dakle, svjesnog i nesvjesnog, kao i pitanja intersubjektivnosti, intencionalnosti i korisnosti, organizacije znanja te kulturoloških spona između učesnika komunikacije uvode u sustav dinamičku dimenziju koja se odriče apriornoga zacrtavanja značenjskih ishoda, priklanjajući se opisu procesa njihova nastanka. Simon tumači da značenja podliježu psihološkom procesu *evociranja*, gdje opažaj (*prepoznavanje*) simbola / simboličkih struktura aktualizira memoriju (aktiviranje simbola i njihov prijenos iz dugoročne u neposrednu memoriju). Sadržaj memorije ima svoj izvor u direktnu iskustvu s fizičkom okolinom (manje informacija) i u komunikaciji s kulturnim okruženjem (više informacija). Evokacija se značenja oslanja na individualnu memoriju, no to, po Simonu, ne isključuje društveni sadržaj i podrijetlo značenja. Prepoznata pak riječ uvijek može biti povezana s ogromnom količinom informacija u memoriji, a *kontekst* (uz onaj se vanjski vezuje i kontekst koji je velikim dijelom određen samim sadržajem memorije, napose onim sadržajima kojima je, uslijed specifičnih okolnosti, u danome trenutku otvoren pristup) je taj koji odlučuje o tome koji će se elementi (i unutar kojih, ili radije - kakvih - shema će se *ad hoc*) aktivirati. Nedavno aktivirana jedinica tu, naravno, ima daleko veću mogućnost reaktivacije, te toga i *slučaj* igra važnu ulogu u formiranju značenja. *Ambigvitet* se nikada ne može isključiti iz bilo kojeg čitanja, a on proizlazi iz činjenice da postoji mnoštvo elemenata koje neki tekst evocira u određenih primatelja i u određenim prilikama. Značenjski se ambigvitet zasniva na simbolički kodiranim mentalnim predodžbama kojima su riječi tek inicijalni stimulans; on se zasniva i na *emocionalnome značenju* (evokacija nekoga značenja može biti ujedno i evokacija iskušane, s njime povezane i u memoriju pohranjene emocije). Važno je stoga, tvrdi Simon, razlikovati *potencijalno značenje* od *aktualnoga*. Kombiniranje elemenata značenja, njegovih *reprezentacijskih*, uz stvarnost vezanih, i *potencijalnih* (vezanih uz maštu) aspekata, te njihovo transponiranje u jezik i iščitavanje iz jezika, rezultira ne samo interpretacijama, već i diskursnom aktualizacijom potencijalnih značenja, dakle uspostavom okvirnoga načela za razumijevanje jezika.

Kognitivistička vizura, s težištem na ljudskoj komponenti, uvodi nov pojmovni aparat u analizu procesa nastanka značenja, takav koji teži zahvaćanju dinamičkoga momenta kako samoga značenjskoga produkta tako i svijuju činitelja procesa koji opisuje. Značenje se tu poima kao procesualna kategorija, što možemo jasno razabrati iz ključnih pojmova sve prisutnije analize kognitivističkoga predznaka: iz pojma *konceptualnog pretapanja* (*conceptual blending*), i od njega tek korak udaljena pojava

⁴² Usp. Simon (1996), kao i (izravno vezano uz daljnju elaboraciju), njegovu studiju o odnosu kognitivne znanosti i one literarne na web adresi <http://www.stanford.edu/group/SHR/4-1/text/simon1.html>.

konceptualno-metaforičkoga pretapanja. Konceptualno je pretapanje rezultat stapanja konceptualnih domena (prostora organiziranoga znanja vezana uz kakav pojam; takva prostora koji od pojedinca do pojedinca može čak i bitno varirati). Prijenos se značenjskih svojstava (*mapping*) iz prostora u prostor vrši u pravcu uspostave novoga prostora koji je poprište samoga pretapaanja, a ovaj asimetrični proces, određen izabranim logičkim ključevima i brojnim situacijskim faktorima, rezultira uspostavom tzv. pretopljena prostora (*blended space*) koji ne samo da predstavlja novu značenjsku kvalitetu, već je i kadar povratno utjecati na domene iz kojih je iznikao, mijenjajući predodžbu o polazišnim pojmovima. Takve procese podrobno opisuju Mark Turner i Gilles Fauconnier⁴³, ilustrirajući ih jednostavnim (osnovnim) *dvoprostornim modelom*, koji se nudi tek kao simplificirana (u samoj misaonoj i jezičnoj praksi praktički uvijek nadiđena) osnova za poimanje onog *višeprorstnog*. Viši stupnjevi usložnjavanja rezultiraju, dakako, i bogatijom značenjskom strukturom rezultirajućega pojma. Formalna pak jezična ekspresija uglavnom ne referira izravno na prostore unosa značenja, te stoga autori tvrde da konceptualna konstrukcija nije po svojoj naravi kompozicionalna, kako bi to mogli sugerirati neki složeni pojmovi koji izravno zazivaju proces pretapanja.⁴⁴ Pretapanje kao proces ostvarivanja značenja nadraستا formalnu razinu jezika; ono je njome motivirano i u njoj se, tek kao refleks kako jezičnih tako i nadjezičnih procesa, ogleda. Značenje se pak teksta kao složene jezične strukture neizostavno ostvaruje kao rezultat, no svakako - u svakom pojedinačnom slučaju tek jedan među mogućima, onaj koji je trenutno aktualiziran - pretapanja sastavnica ponuđenih na planu izraza. Značenje se, naime, iz ove perspektive, neprestano *dogadā* u jeziku, a riječ je o takvu događanju koje je to mobilnije i to nepostojanije što je razina njegova poimanja složenija, no koje ni na jednoj razini, pa ni na razini jednostavne referencije, nije nikada do kraja postojano. Izvjesna je nepostojanost, dakle, svojstvo inherentno značenju, i to svojstvo ostaje prisutnim i onda kada iz pragmatičkih razloga svjesno težimo visokome stupnju njegova stabiliziranja, ostvarujući to, recimo, uspostavom i primjenom rječničkih definicija i upućivanjem na identifikacijska svojstva predmeta.

⁴³ Usp. Turner, M. I Fauconnier, G. (1995) *Conceptual Integration and Formal Expression* na web adresi <http://philosophy.uoregon.edu/metaphor/turner.htm>, kao i druge radove vezane uz ovu temu, kako Turnera i Fauconniera, tako i Johnsona, Lakoffa, Sweetsera. Ovaj je tekst tiskan i u časopisu *Journal of Metaphor and Symbolic Activity*, a sadrži korisnih daljnjih referenci za upućivanje u područje.

⁴⁴ Turner i Fauconnier nude za to primjer izraza *dolphin safe* koji se poima kao rezultat pretapanja konceptualnih domena "genetski inženjering" i "lov na tune" (misli se na mjere koje se poduzimaju za zaštitu delfina prilikom lova na tune, a ne, kako bi kompozicioni model mogao sugerirati, na zaštitu od samih delfina). U hrvatskom bismo jeziku mogli naći sličnih primjera (pojam npr. *protuzračne obrane* ne upućuje na obranu od samoga zraka, nego na obranu od opasnosti koje bi mogle prispjeti iz zraka; on uključuje semantički pomak s obzirom na svoje izravne sastavnice i generira novu semantičku strukturu koja selektivno asimilira semantičke čestice iz prostora unosa).

Turner upozorava da su konceptualno i metaforičko pretapanje u osnovici pojavnih oblika istoga temeljnog procesa, sve ako metaforu i tretiramo kao poseban slučaj indirektno referencije. Metaforička se i netaforička konceptualizacija podjednako oslanjaju na selektivnu projekciju elemenata značenja iz više prostora unosa u prostor značenjskoga pretapanja, te na uspostavljenim presjecima preslikanih značenjskih svojstava i na strukturiranju pretopljenoga prostora na osnovi procesa *komponiranja*, *dopunjavanja* i *elaboracije*, kao i na posljedičnoj projekciji novonastale strukture na strukturu samih područja unosa.⁴⁵ Pretapanje, naime, pokreće ne samo metaforu, već je ono ujedno i oznaka samoga procesa ljudskoga mišljenja koje će Turner smionio okarakterizirati kao *literarno*, a George Lakoff i Mark Johnson će ustvrditi da je ono najvećim dijelom *metaforičko*⁴⁶.

Perspektiva je to koju će Lakoff i Johnson razviti do filozofskoga koncepta koji će stvarnost definirati kao *ljudski univerzum*, gdje je svaki dio toga univerzuma obilježen ljudskim prisustvom i/ili produkt je ljudskoga djelovanja, što vrijedi i za one njegove dijelove kojih postoje u fizičkoj neovisnosti od čovjeka, no postoje za čovjeka samo u onoj mjeri u kojoj ih čovjek na neki, svjestan ili nesvjestan, način percipira. Na toj relaciji jezik, dakako, posreduje, no uvijek u skladu s kakvom ljudskom potrebom, te ponajviše služi kao spoznajni alat. Taj se alat neprestano unapređuje i mijenja, prilagođava potrebama, slijedeći kontinuiran ljudski napor usmjeren ovladavanju tzv. realijom. Stvarnost je, po Lakoffu i Johnsonu, svagda obilježena čovjekovim pogledom na nju, a svaka je zamisao o njezinu nezavisnome postojanju, kao i ona o postojanju transcendentna uma, čiste, apstraktne, metafizičke ili božanske spoznaje, od čovjeka odvojena ili čovjeku nadređena razuma, u stvari proizvod apstraktnoga - pretežito *metaforičkoga* i *nadasve ljudskoga* - mišljenja. Odnosno: da bismo uopće mogli postavljati filozofska pitanja moramo najprije ljudski rezonirati; metaforičko je mišljenje upravo onaj alat kojim se služimo gradeći filozofske uvide; metaforičnost je ljudskoga mišljenja osnova kako širenju, tako i ograničavanju dometa (s tendencijom prevladavanja postavljenih granica) svijui mogućih odgovora (utoliko, upravo zahvaljujući svojoj tjelesnosti, možemo *zamišljati* i takav svijet u kojemu ona ne igra nikakvu ulogu).

Gledište je to koje nas dovodi do suprotne točke od one iz koje smo, analizirajući Fregeov pogled na značenje, krenuli. Naime, Lakoff i Johnson tvrde da

⁴⁵ Tu je potrebno istaknuti da je značenjski rezultat pretopljenoga prostora kadar povratno djelovati na konceptualne domene iz kojih je sam iznikao, i modificirati ih. Teza je to koju Turner bogato ilustrira u svojoj knjizi *The Literary Mind* (1996), a o kojoj je riječ i u nekim njegovim pojedinačnim studijama (usp. s materijalom dostupnim na web adresi <http://www.wam.umd.edu/~cmturn/WWW/blendaphor.html>)

⁴⁶ George Lakoff i Mark Johnson (1999) u svojem opsežnom pothvatu preopisivanja filozofske tradicije Zapada i njezina *preupisivanja* u koncept *otjelovljene filozofije*, diskutiraju začinju trima temeljnim tezama: *Um je inherentno otjelovljen; Mišljenje je većim dijelom nesvjesno; Apstraktni su koncepti većim dijelom metaforički.*

nema toga formalnoga sustava koji bi mogao determinirati značenje, već da je ono usidreno upravo u ljudsku tjelesnost i kroz nju se razabire, te da su ljudska mašta i tjelesno iskustvo medijatori ljudskih istina. To ipak ne čini istinu u njihovoj vizuri do kraja subjektivnom kategorijom, budući da otjelovljenost razuma generira i ljudskoj vrsti zajedničke, stabilne - ili barem relativno stabilizirane - istine.

Pogled se Lakoffa i Johnsona situira i s onu stranu ranije opisivane diskursnoanalitičke vizure, no može se tumačiti kao toj vizuri komplementaran radije negoli kao kontradiktoran sustav promišljanja. Naime, odjeljivanje se prostora diskursa od (jezičnoga) djelovanja pojedinačnoga tvorca može objašnjavati upravo terminima teorije značenja, kao rezultantu interpersonalne dimenzije jezika koja dovodi - metaforičkom logikom neprestana nadvisivanja prostora unosa značenja i njihova međusobnog *pretapanja* u pravcu kreiranja kakve kolektivne predodžbe o svijetu - do udaljavanja, pa i do razdvajanja značenja diskursa od njihovih ishodišta. Koncept se *otjelovljene filozofije* tako situira na ljudskome polu ontologijske osi koja vezuje čovjeka sa svim, pa i najapstraktnijim produktima njegova djelovanja, posredno i onima kojima se on, logikom društvenih odnosa i njihove povijesne dinamike - nasljeđujući i jedno i drugo - podčinjava. Na tome polu, a pod povećalom kognitivističke metode i analize kojoj je ljudska jedinka polazišni interes, i jezik i svijet se motre s konkretnih pozicija čovjekove tjelesnosti i u nju ustanjena razuma, dok pitanja osamostaljivanja značenja vezana uz diskursne prakse (kao i društveno-povijesne implikacije toga fenomena) ostaju izvan polja interesa. Lakoff i Johnson vide i samu strukturu razuma u krucijalnoj vezanosti uz specifičnosti fizičkoga ustroja čovjeka, uz nervni i kognitivni mehanizam tijela, uz vid i uz pokret, uz neuronske sponne koje omogućuju tjelesnu egzistenciju. Razum, pa i u svojem najčišćem obliku, koristi u našem tijelu pohranjenu ljudsku esenciju, i to u čitavu rasponu od čovjekovih evolucijskih ishodišta do točke napretka u kojoj se zatičemo. Pogled je to koji sami autori kvalificiraju kao racionalno darvinistički, koji čovjeka situira u kontinuum s nižim životinjama od kojih je samo uvjetno, a ne i apsolutno odijeljen. Stoga, zaključuju autori, razum ne može biti univerzalan u transcendentnome smislu, već samo u smislu svoje univerzalne ljudskosti. On velikim dijelom izniče iz područja nespješnog; tek je neznatnim svojim dijelom doslovan; emocionalno je angažiran; ponajviše je metaforičan.

Lakoff i Johnson, dosljedno svojoj metodi, vezuju ishodišna značenja u jeziku mahom uz pojavu koju nazivaju *primarnom metaforom*, temeljenu u senzornomotoričkoj strukturi subjektivnoga iskustva. Riječ je o značenjima koja su dostupna neposrednim uvidom, empirijski, a koja se odčitavaju neuronskim mehanizmima učenja lociranim u područje nespješnog. Riječ je o konceptualnim univerzalijama koje su primarno nelingvističkog karaktera, kojih veliki dio (ali ne i sve) nalazi svoj put u jezik. Primarna metafora nije rezultat višestupanjske svjesne interpretacije predložaka, već neposrednog konceptualnog preslikavanja koje se odvija putem neuronskih veza. Riječ je o preslikavanju značenja iz izvorne domene

u domenu-cilj (*cross-domain mapping*), jednosmjernom i asimetričnom, na temelju izvoda (*inference*). Primjerice, konceptualna se sprega između pojmova 'sličnost' i 'bliskost' može izraziti formulom 'sličnost je bliskost', što se temelji na preslikavanju svojstava srodnosti u domenu specijalnih odnosa (u smjeru 'sličnost' → 'bliskost'). Metaforički je to koncept koji postaje osnovom svim jezikom rasprostrtim iskazima koji poistovjećuju prostornu blizinu sa sličnošću i, jednako tako, prostornu udaljenost s različitošću (reći će se, na primjer, da su boje *blizu* ako su slične, ili će se neku osobu kvalificirati kao *daleku* zbog osobina po kojima je vidimo od sebe različitom). Primarna metafora nije svjestan, autorski izbor govornika, već se ona tumači kao spontani i nesvjesni produkt ljudskoga mozga, tijela i svijeta u međusobnoj sprezi. Jezik je u svojoj ukupnosti prožet značenjima koja nastaju upravo takvim preslikavanjima, tvrde Lakoff i Johnson, a na njegovoj se formalnoj razini tek manjim dijelom ogledaju modeli koji reflektiraju čovjekov mentalni ustroj.

Primarne se metafore udružuju (pretapaju) u *kompleksne metafore*, a proces se preoznačavanja s time povezan odvija još i uz primjenu kulturnih modela, znanja, predaje i vjerovanja. Tako Lakoff i Johnson predočuju primjer kompleksne metafore 'osmišljen život je putovanje' kao rezultantu udruživanja primarnih metafora 'cilj (kao smisao) je (fizička) destinacija' i 'radnja je kretanje' u kontekstu vjerovanja kojima je obilježena zapadna kultura, a tiče se vrednovanja kakva životnoga cilja, kao i kretanja prema tome cilju, te i same činjenice da se neko dugo putovanje sastoji od kretanja od jednog cilja do drugog. Iz takva spajanja proizlazi kompleksno metaforičko preslikavanje koje omogućuje grananje iskaza temeljem ulančanih izvoda ('osmišljen život je putovanje'; 'osoba koja živi je putnik'; 'život se sastoji od brojnih odredišta'; 'u životu možemo zalutati'; 'tražimo pravi put do cilja kako bismo osmislili življenje' itd.). Svaki se od ovih izvoda može, daljnjim preslikavanjem, razvijati, a izvodi su to koji nalaze svoj put u sve tipove ljudskoga kazivanja (od pjesničkog iskaza koji će ovu metafore dekonvencionalizirati bilo supstitucijom putem daljnje komponiranja, nadopunom ili elaboracijom, do strogo terminologizirana izraza jezika znanosti, ili npr. administracije, kao i mogućih frazeoloških modela usidrenih u idiomatsku upotrebu jezika).⁴⁷

Podastrita nas elaboracija dovodi do točke u kojoj se značenje nekoga teksta može razabrati s osnove konceptualnih pretapanja provedenih kroz jezičnu ekspresiju od strane autora, gdje važnu ulogu igraju i pretapanja s konceptima koji pripadaju izvantekstualnoj stvarnosti - svijetu. Svijest je pak svake ljudske jedinice neizbježno obilježena i uplivom diskursnoga polja u kojem se formira i na koje utječe, te kao

⁴⁷ Poznati primjer dekonvencionaliziranja putem elaboracije ovdje podastrtog primjera metafore 'osmišljen život je putovanje' jest, recimo, Preradovičeva poznata pjesma *Putnik*. Ista je metafora osnovom administrativnoj terminologizaciji pojma 'curriculum vitae' (gdje se pojam životnoga tijeka primjenjuje u svrhu nizanja profesionalnih ostvaraja tijekom nečijeg življenja). Frazeologizirani iskazi kao što je npr. 'izgubiti se u životu' ili 'pronaći smisao života' potječu iz istoga primarnog izvora.

takva ona nužno značenjski interferira sa svakim čitanjem. U svojem nastojanju da u košmaru mogućih utjecaja uspostavi osnove vlastitome, ali i interpersonalnome razumijevanju, čitatelj će težiti situiranju značenja u prostor svojega znanja o svijetu, služeći se svim raspoloživim resursima, od čvrstih shematizacijskih modela do primjene slobodnih, ponekad i vrlo labavih asocijativnih spona. Rasprava o značenju stoga, vjerujemo, uključuje, ali i nadilazi elaboraciju o riječima i njihovim designatima. Referencija se nužno tiče kako svijeta, tako i samih govornika koji u aktu referiranja na kakav odsječak stvarnosti, referiraju i jedni na druge, pa i na sebe - i to *putem* sebe, kao otjelovljenih, u diskursno okruženje, u prostor kulture i u svijet situiranih iskaznih subjekata. Krug je to kroz koji se brojne perspektive neprestano prelamaju, udružuju i razdružuju, gdje svaka od njih ima, na nekoj od razina na kojoj značenje živi, i svoju funkciju. Riječ je o sastavnicama koje je teško - da ne kažemo, po svoj prilici i nemoguće - pojedinačno sve izdvojiti, no kojih brojnost i raznolikost svjedoči o sofisticiranosti problema s kojim smo suočeni. *Značenje značenja* - kao predmeta izučavanja - postaje razvidnijim pristanemo li na rotaciju mogućih perspektiva.

LITERATURA

- Biti, V. (2000) *Pojmovnik suvremene i književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Brown, G. - Yule, G. (1983) *Discourse Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Brown, G. (1996) *Speakers Listeners and Communication: Explorations in discourse analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, UK - New York, USA - Melbourne, Australia.
- Cerezo, M. *On Naming and Possibility in Kripke and in the Tractatus*, <http://www.bu.edu/wcp/Papers/Lang/LangCere.htm>
- de Beaugrande, R. (1993), *Closing the gap between linguistics and literary study: Discourse analysis and literary theory*, u: *Journal of Advanced Composition* 13/2, str. 423-448
- de Sousa, Ronald (1997) *The Rationality of Emotion*, The MIT Press, London.
- Devitt, M. i Sterelny, K. (1999) *Language and Reality*, Blackwell Publishers Ltd, Oxford.
- Dummett, M. (1996) *The Seas of Language*, Oxford University Press. Prvo izdanje 1993.
- Foucault, M. (1972). *The Archeology of Knowledge*, Tavistock, London. Eng. prijevod A. M. Sheridan-Smith (orig. 1969, *L'archéologie du savoir*, Gallimard, Paris)
- Foucault, M. (1970). *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences*. Tavistock. London.
- Frege, G. (1995) *Osnove aritmetike i drugi spisi*, Kruzak, Zagreb. Prev. Filip Grgić i Maja Hudoletnjak Grgić.

- Hale, B. - Wright, C. (ur.) (1999) *A Companion to the Philosophy of Language*, Blackwell Publishers.
<http://philosophy.uoregon.edu/metaphor/turner.htm>
<http://philrss.anu.edu.au/people/people-defaults/fcj/ref.html>
<http://plato.stanford.edu/contents.html#a>
<http://plato.stanford.edu/entries/frege/>
<http://plato.stanford.edu/entries/russell-paradox/>
<http://www.ags.uci.edu/~bcarver/frege.html>
<http://www.stanford.edu/group/SHR/4-1/text/simon1.html>
<http://www.stanford.edu/group/SHR/4-1/text/simon-bio.html>
<http://www.wam.umd.edu/~mturn/WWW/blendaphor.html>
- Keenan, T. (1997) *Fables of Responsibility*, Stanford University Press.
- Kovačević, M. - Badurina, L. (2001) *Raslojavanje jezične stvarnosti*. ICR - Filozofski fakultet u Rijeci. Rijeka.
- Kripke, S. (1997) *Imenovanje i nužnost*, Kruzak, Zagreb. Prev. Tomislav Ogrinšak. U prilogu: *Predgovor* / N. Mišćević
- Lakoff, G. i Johnson, M. (1999) *Philosophy in the Flesh*, Basic Books, New York.
- Martin R. M. (1987) *The Meaning of Language*, The MIT Press, London
- Mišćević, N. - Smokrović, N. (ur.) (2001) *Računala, mozak i ljudski um*. ICR. Rijeka.
- Simon, H. A. (1996) *The Science of the Artificial*, The MIT Press.
- Sluga, H. (1993), *The Philosophy of Frege* (vol. 1-4) Garland, New York.
- Strawson, P. F. (1999) *Analiza i metafizika*, Kruzak, Zagreb. Prev. Filip Grgić
- Turner, M. (1996) *The Literary Mind*, Oxford University Press, Oxford, New York.
- van Dijk, T. (ur.) (1996), *Introduction to Discourse Analysis*. Sage, London.
- Wales, K. (1989) *A Dictionary of Stylistics*. Longman. London - New York.
- Weedon, C. (1987) *Feminist Practice & Poststructuralist Theory*, Basel Blackwell.
- Wright, C. (1983), *Frege's Conception of Numbers as Objects*, Aberdeen University Press, Aberdeen.

SUMMARY

Marina Kovačević - Svjetlana Janković-Paus

MEANING AND REFERENCE, TOWARDS METAPHOR: UNDER THE SPOTLIGHT OF POSSIBLE RELATIONS BETWEEN THE HUMAN ELEMENT, THE LANGUAGE AND THE WORLD

This article explores fundamental issues related to the phenomenon of meaning. Different theories are analyzed from the point of view of the external world, of the human element and of the language itself. The aim of the article is to demonstrate that these approaches can be brought to the point of mutual compatibility, rather than that of mutual exclusion, and that a theory of meaning needs to take all these angles into account in attempting to grasp this complex domain.

Key words: meaning, reference, metaphor, text, descriptive theory of meaning, causal theory of meaning, discourse analysis, discourse theory, artificial intelligence, theory of rationality, cognitivism, conceptual blending, metaphorical blending